

سال پنجم • بهار و تابستان ۹۸ • شماره ۱۰

Biannual Journal of Islamic Psychology
Vol. 5, No. 10, Spring & Summer 2020

اثر بخشی آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی بر پایبندی مذهبی نوجوانان

هادی کاظمی نژاد*

ابوالقاسم بشیری**

مسعود جان بزرگی***

چکیده

آخرت‌باوری پس از توحید دومین اصلی است که همه ادیان الهی به‌ویژه اسلام، انسان‌ها را بدان دعوت کرده‌اند. این باور نقش مهمی در پایبندی مذهبی انسان‌ها دارد. آموزش آخرت‌باوری در نوجوانی که دوره شکوفایی عقل و دین و از سوی دوره طغیان‌گرایی است، اهمیت بیشتری دارد. هدف پژوهش حاضر بررسی اثر بخشی آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی بر پایبندی مذهبی نوجوانان است. پس از ساخت بسته آموزشی آخرت‌باوری، ۴۰ نفر از دانش‌آموزان پسر سوم دبیرستانی شهر قزوین، به شیوه تصادفی خوشه‌ای، نمونه‌گیری شدند و پس از تشکیل گروه آزمایش و کنترل، پیش‌آزمون پایبندی مذهبی برای هر دو گروه اجرا شد. آموزش بسته آموزشی آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی برای گروه آزمایش انجام و پس‌آزمون پایبندی مذهبی روی هر دو گروه اجرا شد. طرح پژوهشی بکار رفته، تحلیل داده‌ها برای مسائل مربوط به دو مجموعه از اندازه‌های وابسته بود و داده‌ها به کمک آزمون آماری کالموگروف - اسمیرنوف و U مان - ویتنی، تجزیه و تحلیل شد. یافته‌های پژوهش نشانگر اثر بخشی آموزش آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی بر افزایش پایبندی مذهبی و کاهش ناپایبندی و دوسوگرایی مذهبی نوجوانان بود.

واژگان کلیدی: آخرت‌باوری، آموزش آخرت‌باوری، بحث گروهی، پایبندی مذهبی، دوسوگرایی مذهبی، ناپایبندی مذهبی.

* دانش‌آموخته دکتری مدرسی معارف، دانشگاه معارف اسلامی قم | kkazeminejad@yahoo.com

** استادیار گروه روان‌شناسی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) قم

*** استاد گروه روان‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۱۲؛ تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۰۴/۱۱

مقدمه

پایبندی مذهبی، وضعیتی است که فرد تلاش می‌کند رفتارها و روابطش را بر اساس اصول و معیارهای مذهبی تنظیم کند، مناسب مذهب را به‌جا آورد و از اشتباهاتش توبه کند (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸، ص ۷۳). پایبندی مذهبی معادل واژه «ایمان» در لسان آیات و روایات است (ری‌شهری، ۱۳۸۴، ص ۵۷). در نقطه مقابل پایبندی مذهبی، ناپایبندی مذهبی قرار دارد. ناپایداری مذهبی وضعیتی است که فرد تصمیمی برای تنظیم رفتارهایش بر اساس اصول یا دستورالعمل‌های مذهبی ندارد (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸، ص ۷۳). ناپایبندی مذهبی در لسان روایات با تعبیر «اسلام» آمده است و مطابق با آموزه‌های روایی، ایمان، اقرار و عمل است و اسلام، اقراری است بدون عمل (ری‌شهری، ۱۳۸۴، ص ۵۷) که در این وضعیت، فرد مسلمان، به باورهای بنیادین دینی (مانند توحید و نبوت) اجمالاً اعتقاد و به زبان، اقرار دارد اما هنوز ایمان به دل او وارد نشده است (حجرات: ۱۴). از سوی دیگر، دوسوگرایی مذهبی، وضعیتی است که فرد در حالت نگرانی و تردید مذهبی به سر می‌برد، بین رفتار و گفتارش ناهماهنگی وجود دارد، در برابر سختی‌ها کم‌تحمل است، احساس خوبی نسبت به خود و رابطه با خدا ندارد، از اعمال مذهبی خود ناراضی است و تنها هنگام سختی‌ها به خدا پناه می‌برد. از این‌رو، دوسوگرایی مذهبی، ماهیتی مستقل و متفاوت از پایبندی و ناپایبندی مذهبی دارد (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸، ص ۷۳). معادل دوسوگرایی مذهبی در لسان آیات قرآن و روایات اهل بیت علیهم‌السلام، واژه «نفاق» است که به ویژگی‌های آنان در متون دینی اشاره شده است (ری‌شهری، ۱۳۸۴، ص ۵۶۶).

یکی از موضوعاتی که می‌تواند پایبندی مذهبی را در افراد تقویت کند و آنان را از تردید و دوسوگرایی مذهبی‌های بیهوده، آخرت‌باوری است. آخرت‌باوری، باور به تمام مراحل و ابعاد زندگی پس از مرگ است، از حضور ملک‌الموت و مسئله مرگ تا سؤال نکیرین، فشار قبر، زندگی در برزخ، بعث، حساب، میزان، بهشت و جهنم، شفاعت و مسئله خلود (جوادی، ۱۳۷۶، ص ۲۲۱). آخرت‌باوری از اصول بنیادین اعتقادی اسلام و مهم‌ترین اصل پس از توحید است. یک‌سوم آیات قرآن مربوط به آخرت و زندگی ابدی انسان است (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۱۳). بخش مهمی از آیات قرآن و روایات، به آخرت مربوط می‌شود؛ اعمال فرد مؤمن وقتی به نتیجه می‌رسد که به آخرت یقین داشته باشد، در غیر این صورت همه کردارهای نیک او بی‌نتیجه و بیهوده می‌ماند (نمل: ۱۵۳). در

حدود ۳۰ آیه از قرآن کریم باور به آخرت بلافاصله پس از باور به خدا مطرح شده است. خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید نه تنها ایمان و باور داشتن به آخرت بلکه حتی احتمال دادن وقوع آخرت و داشتن ظن و گمان به آن آثار جدی و عمیق بر روان و رفتار انسان می‌گذارد (مطففین: ۴-۶). حتی باور به توحید به تنهایی و بدون باور به آخرت نمی‌تواند تأثیر کامل و گسترده‌ای در جهت مطلوبیت بخشی به زندگی انسان داشته باشد و از همین نکته راز اهتمام ادیان آسمانی به خصوص اسلام به آخرت‌باوری و تلاش فراوان انبیاء الهی برای راسخ کردن آخرت‌باوری در دل‌های مردم، آشکار می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۶، ص ۹).

آموزش باور به آخرت و تفکر و تأمل درباره آن، نقش مهمی در تعمیق معرفت دینی و افزایش انگیزش دینی افراد دارد (مصباح یزدی، ۱۳۷۴). یکی از مؤثرترین شیوه‌های آموزش، آموزش به شکل بحث گروهی^۱ است. بحث گروهی گفت‌وگویی سنجیده و منظم درباره موضوعی خاص است که موردعلاقه مشترک شرکت‌کنندگان در بحث است. در این روش، مخاطبان فعالانه در فعالیت‌های آموزشی، شرکت می‌کنند و مسئولیت یادگیری را به عهده می‌گیرند. براین اساس، در این پژوهش از روش تأثیرگذار بحث گروهی برای آموزش و تعمیق مبحث پیچیده و درعین حال اثرگذار مانند آخرت‌باوری که سؤالات و مقاومت‌های ذهنی زیادی را برای انسان‌ها به‌ویژه در سن نوجوانی ایجاد کرده است، استفاده شد.

پژوهش‌های بسیاری پیرامون باورهای مذهبی؛ یکی از پیچیده‌ترین باورهای انسانی صورت گرفته است. این پژوهش‌ها در حوزه‌های مختلف مربوط به سلامت جسمانی، روانی و اجتماعی است. برخی پژوهش‌ها اثربخشی مثبت پایبندی مذهبی را بر کاهش انواع بزهکاری در میان بزرگسالان و نوجوانان نشان داده‌اند. برای نمونه کارسون^۲ و آرنولد^۳ (۱۹۹۶)، به نقل از بهرامی و رمضانی، (۱۳۸۴) در تحقیق خود دریافتند افراد پایبند به مذهب، دارای نرخ پایین‌تری از خودکشی، مصرف الکل و اضطراب‌اند. پژوهش‌های دیگری نیز تأثیر مثبت گرایش به مذهب و فعالیت‌های مذهبی در کاهش افکار خودکشی و اقدام به آن، مصرف مواد مخدر، رفتارهای جنسی پیش از موعد و بزهکاری را آشکار کرده است (مثلاً، روناهاو^۴ (۱۹۹۵) و بور^۵ و مک‌کال^۶ (۱۹۹۴)، به نقل از بهرامی و

1. Group Discussion.

2. Carson, V

3. Arnold, E. N

4. Runahu, E

5. Bohr, U

6. Maccall, S

رضانی، ۱۳۸۴). خدایاری فرد (۱۳۸۷) نیز در پژوهشی نشان داد بین میزان پایبندی مذهبی فرد و گرایش به مصرف مواد مخدر رابطه معنادار منفی وجود دارد. همچنین زاهدی (۱۳۸۱) به این نتیجه رسید که تفاوت معناداری بین ابعاد دین‌داری و میزان بزهکاری در بین نوجوانان عادی و بزهکار وجود دارد. طالبان (۱۳۷۹) نیز در پژوهش خود آشکار کرد که دین‌داری ارتباط معکوس و نسبتاً قوی با بزهکاری نوجوانان دارد.

همچنین پژوهش‌های دیگری اثربخشی مثبت پایبندی مذهبی را بر افزایش سطح بهزیستی و سلامت روانی، بهبودی بیماری‌های روانی و جسمی، مقاوم کردن افراد در برابر تنیدگی، اضطراب و افسردگی و ایجاد آرامش، امید، معناداری و شادکامی نشان داده‌اند (تان و دانگ، ۲۰۰۱). از میان ۳۵۰ مطالعه سلامت جسمی و ۸۵۰ مطالعه سلامت روان که از متغیرهای مذهبی استفاده کرده‌اند، اکثر آن‌ها نشان داده‌اند که پایبندی مذهبی با افزایش شاخص‌های سلامتی (طول عمر، مهارت‌های سازگاری و کیفیت زندگی؛ حتی در طول بیماری‌های منتهی به مرگ) و کاهش اضطراب، افسردگی و خودکشی همراه است (قریشی‌راد، ۱۳۸۲).

برخی پژوهش‌ها اثربخشی مداخلات آموزشی مبتنی بر باورهای دینی را به‌ویژه آموزش بحث - محور را بر افزایش پایبندی مذهبی و کاهش بزهکاری و در نتیجه ارتقاء سلامت روانی، نشان داده است. برای نمونه، پژوهش رئیس پور و کجباف (۱۳۸۷) نشان داد آموزش باورهای مذهبی می‌تواند به‌عنوان روش مداخله‌ای برای افزایش سلامت روان بکار رود.

در میان پژوهش‌های انجام شده درباره باورهای مذهبی، موضوع آخرت‌باوری و مسائل روان‌شناختی پیرامون آن، سهم اندکی را به خود اختصاص داده است. بیشتر این پژوهش‌ها درباره ترس از مرگ و رابطه آخرت‌باوری با اموری نظیر سلامت روانی، معنادهی به زندگانی و کاهش خودکشی و بزهکاری است. پژوهش‌های روان‌شناختی درباره آخرت‌باوری نیز انگشت‌شمار است. اکثر این پژوهش‌ها به ابعاد تربیتی و اخلاقی آخرت‌باوری و آثار یادآوری مرگ و آخرت در سطح زندگی فردی و اجتماعی پرداخته‌اند. اسپیلکا و همکاران (۱۹۷۷) با مرور ۳۶ مطالعه تجربی مربوط به ترس از مرگ، نتیجه گرفتند باور به آخرت و زندگی پس از مرگ با ترس کمتر از مرگ همبستگی دارد. برزمینی (۱۳۸۲) در پژوهش خود به این نتیجه دست یافت که علت ارتکاب رفتارهای ناشایست توسط کسانی که به آخرت باور دارند، غفلت آن‌ها از مرگ و فراموشی آخرت است. همچنین آخرت‌باوری، ضامن اجرای تمامی قوانینی

است که مخالف هوای نفس انسان‌ها است.

فقر پژوهش درباره اثربخشی آموزش آخرت‌باوری به‌صورت بحث‌گروهی بر پایبندی مذهبی نوجوانان و به‌تبع آن، مسئله امکان استفاده از آموزه اسلامی آخرت‌باوری برای تقویت پایبندی مذهبی نوجوانان انجام این پژوهش را ضروری ساخته است. با توجه به تأثیر آموزش مبتنی بر بحث و پرسش و پاسخ و تأثیر فزاینده فعالیت گروهی بر افزایش نتیجه آموزش، پژوهشگر درصدد بررسی این پرسش برآمد که آیا آموزش آخرت‌باوری به‌صورت بحث‌گروهی، پایبندی مذهبی نوجوانان را افزایش می‌دهد؟ پژوهشگر با تهیه بسته آموزشی مربوط به آخرت‌باوری و آموزش آن به‌صورت بحث‌گروهی، این فرضیه را به آزمون گذارد که آموزش آخرت‌باوری به‌صورت بحث‌گروهی، پایبندی مذهبی نوجوانان سوم دبیرستانی را افزایش می‌دهد.

روش

با توجه به این‌که جامعه آماری پژوهش حاضر را کلیه دانش‌آموزان پسر مقطع سوم دبیرستان شهر قزوین در سال تحصیلی ۹۵ - ۱۳۹۴، تشکیل می‌دادند که تعداد آنان بالغ بر ۲۰۰۰ نفر بود و این امر صرفه‌جویی در منابع انسانی و هزینه را ایجاد می‌کرد و از سویی انتخاب گروهی از دانش‌آموزان که به‌صورت طبیعی در قالب کلاس‌ها شکل گرفته‌اند آسان‌تر از انتخاب اعضای آن جامعه بود، لذا از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای^۱ استفاده شد. شیوه اجرای نمونه‌گیری به این شکل بود که از میان مناطق دوگانه آموزش و پرورش شهر قزوین به‌طور تصادفی ناحیه ۱ انتخاب گردید و از میان دبیرستان‌های آن ناحیه، دبیرستان علامه جعفری به‌طور تصادفی انتخاب و سپس از میان ۱۴ کلاس این دبیرستان، دو کلاس به‌طور تصادفی گزینش شد و درنهایت به‌طور تصادفی یک کلاس ۲۰ نفره به‌عنوان گروه آزمایش و کلاس ۲۰ نفره بعدی به‌عنوان گروه گواه انتخاب شد.

سپس بسته آموزشی آخرت‌باوری را که پژوهشگر بر مبنای منابع اسلامی (قرآن، احادیث و متون تفسیری) و یافته‌های پژوهشگران اسلامی، ساخته بود در طی ۷ جلسه به‌صورت بحث‌گروهی، به گروه آزمایش آموزش داد. بسته آموزشی آخرت‌باوری با طرح ۱۰۰ سؤال متداول نوجوانان درباره آخرت‌باوری، پاسخ سؤالات را با استدلال‌های عقلی قابل‌فهم برای نوجوانان، همراه با شواهد

تاریخی، قرآنی و تفسیری ارائه می‌کند. در توصیف مباحث آخرت‌باوری از تمثیل، تشبیه معقول به محسوس و اشعار حکما نیز استفاده شده است. این بسته آموزشی منطبق با رشد شناختی و مذهبی نوجوانان سوم دبیرستان ساخته شده است و بینشی جامع و مستدل از تعالیم اسلامی مربوط به مراحل متعدد از مرگ تا قیامت را ارائه می‌کند. بسته آموزشی به بحث گروهی گذاشته شد و باورهای غلط یا ناقص نوجوانان تصحیح و به سوالاتشان پاسخ داده شد. همچنین، لوازم منطقی و عملی آخرت‌باوری در زندگی فردی و اجتماعی و موانع پایبندی به آن‌ها نیز بررسی شد. عناوین، اهداف و محتوای جلسات بسته آموزشی آخرت‌باوری در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: محتوای جلسات بسته آموزشی آخرت‌باوری

جلسه	عنوان	هدف	محتوا
۱	مباحث کلی	تقویت آخرت‌باوری	آشنایی با چیستی و جایگاه آخرت‌باوری، طرح برخی از ادله اثبات و دلایل انکار آخرت‌باوری و طرح اجمالی آثار آخرت‌باوری
۲	مرگ	تقویت آخرت‌باوری	آشنایی با فلسفه مرگ، علت ترس از مرگ و راه‌های در امان ماندن از آن، مرور عوامل عاقبت‌به‌خیری و راحت جان دادن و عوامل عاقبت به شری و وقایعی که افراد خوب و بد در لحظات مرگ خود تجربه می‌کنند
۳	عالم برزخ	تقویت آخرت‌باوری	آشنایی با عالم برزخ و حیات برزخی، وقایع شب اول قبر، تجسم اعمال خوب و بد، فشار قبر، عواملی که باعث عذاب برزخی می‌شوند، عوامل آسایش و خوشبختی در برزخ، فواید یاد مرگ و دیدار قبور
۴	عالم برزخ	تقویت آخرت‌باوری	آشنایی با عالم برزخ و حیات برزخی، وقایع شب اول قبر، تجسم اعمال خوب و بد، فشار قبر، عواملی که باعث عذاب برزخی می‌شوند، عوامل آسایش و خوشبختی در برزخ، فواید یاد مرگ و دیدار قبور
۵	عالم قیامت	تقویت آخرت‌باوری	آشنایی با وقایعی که در آستانه قیامت و در هنگام قیامت رخ می‌دهند، محسور شدن همه انسان‌ها، پل صراط، میزان و حسابرسی اعمال و شفاعت
۶	بهشت	تقویت آخرت‌باوری	آشنایی با ماهیت بهشت، نعمت‌ها و مراتب و راه دست‌یابی به آن
۷	جهنم	تقویت آخرت‌باوری	توصیف انواع عذاب‌های جسمی و معنوی جهنم، علت این عذاب‌ها، آثار تربیتی یادآوری این عذاب‌های در آیات و روایات

آزمون پایبندی مذهبی بر اساس قرآن کریم و نهج البلاغه را جان بزرگی (۱۳۸۸) به منظور سنجش رفتارهای مذهبی در موقعیت‌های بالینی و کنترل متغیرهای مذهبی در مداخله‌هایی که به نوعی از روش‌های مذهبی استفاده می‌کنند، طراحی کرد. آزمون پایبندی مذهبی دارای سه خرده مقیاس پایبندی مذهبی، دوسوگرایی مذهبی و ناپایبندی مذهبی است. خرده مقیاس پایبندی مذهبی ۲۲ سؤال، خرده مقیاس دوسوگرایی مذهبی ۲۱ سؤال و خرده مقیاس ناپایبندی مذهبی ۱۷ سؤال را به خود اختصاص داده است. ملاحظه همبستگی بین خرده مقیاس‌ها و داده‌های ناشی از تحلیل آن‌ها، بیانگر استقلال خرده مقیاس‌های آزمون پایبندی مذهبی است. با استفاده از روش تحلیل عاملی مشخص شده است که این آزمون از همسانی درونی مطلوبی برخوردار است و پایایی کل آزمون (آلفای کرونباخ) برابر ۰/۸۱۶ است. پایایی هر یک از خرده مقیاس‌های سه‌گانه پایبندی مذهبی، دوسوگرایی و ناپایبندی مذهبی به ترتیب ۰/۸۷۸، ۰/۶۸۷ و ۰/۷۲۵ و میانگین پایایی همه خرده مقیاس‌ها برابر ۰/۷۶۳ است. (جان بزرگی، ۱۳۸۸، ص ۷۹). این مقیاس دارای ۶۰ سؤال است که همانند آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت، در طیف لیکرت ۴ درجه‌ای شامل گزینه‌های «کاملاً موافق»، «تقریباً موافق»، «تقریباً مخالف» و «کاملاً مخالف»، پاسخ داده می‌شوند.

در پژوهش حاضر، نخست با روش تحقیق و توسعه، بسته آموزشی آخرت‌باوری با شرایط پیش‌گفته، ساخته شد. سپس، در قالب طرح پژوهشی پیش‌آزمون - پس‌آزمون با گروه کنترل، روی دانش‌آموزان سوم دبیرستان شهر قزوین اجرا شد. این طرح پژوهشی دارای دو گروه است و هر دو گروه، دو بار مشاهده (اندازه‌گیری) می‌شوند. نخستین مشاهده با اجرای پیش‌آزمون و دومین مشاهده با اجرای پس‌آزمون صورت می‌گیرد. در پژوهش حاضر، برای تشکیل گروه‌ها با استفاده از روش نمونه‌برداری تصادفی، نیمی از آزمودنی‌ها در گروه ۱ و نیمی دیگر در گروه ۲ قرار داده شدند. اندازه‌گیری متغیر وابسته برای دو گروه در یک‌زمان و در شرایط یکسان صورت گرفت. طرح پژوهشی بکار رفته در پژوهش حاضر، تحلیل داده‌ها برای مسائل مربوط به دو مجموعه از اندازه‌های وابسته بود و داده‌ها به کمک آزمون آماری کالموگروف - اسمیرنوف و U مان - ویتنی و با استفاده از نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل شد.

یافته‌ها

شاخص‌های مرکزی و پراکنندگی نمرات آزمودنی‌های دو گروه آزمایش و کنترل در مقیاس پایبندی مذهبی و زیر مقیاس‌های آن در دو مرحله پیش‌آزمون و پس‌آزمون در جدول ۲ ارائه شده است.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، در گروه آزمایش، در همه زیرمقیاسها، نمرات پس‌آزمون نسبت به نمرات پیش‌آزمون افزایش نشان می‌دهند.

جدول ۲: شاخص‌های توصیفی پایبندی‌های گروه‌های کنترل و آزمایش در پیش‌آزمون و پس‌آزمون

عامل آزمون	نوبت آزمون	گروه	میانگین نمرات	انحراف معیار	واریانس	کمینه	بیشینه
پایبندی مذهبی	پیش‌آزمون	کنترل	۴۷/۱۰	۷/۹۷	۶۳/۶۷	۲۹	۶۱
	آزمایش	کنترل	۴۹/۹۵	۶/۴۶	۴۱/۸۳	۳۷	۶۰
دوسوگرایی مذهبی	پیش‌آزمون	کنترل	۴۲/۳۵	۷/۲۳	۷/۲۳	۲۷	۵۸
	آزمایش	کنترل	۵۴/۲۰	۵/۸۹	۳۴/۶۹	۴۳	۶۴
ناپایبندی مذهبی	پیش‌آزمون	کنترل	۳۵/۲۰	۸/۱۰	۶۵/۶۴	۱۴	۴۹
	آزمایش	کنترل	۳۴/۶۰	۸/۸۵	۷۸/۳۵	۱۶	۵۲
ناپایبندی مذهبی	پیش‌آزمون	کنترل	۳۲/۶۰	۶/۷۳	۴۵/۴۱	۱۶	۴۶
	آزمایش	کنترل	۳۹/۹۰	۷/۷۱	۵۹/۴۶	۲۵	۵۱
پایبندی مذهبی کل	پیش‌آزمون	کنترل	۳۰/۲۵	۶/۲۹	۳۹/۵۶	۱۸	۴۳
	آزمایش	کنترل	۲۹/۵۵	۵/۹۶	۳۵/۵۲	۱۸	۴۲
پایبندی مذهبی کل	پیش‌آزمون	کنترل	۲۶/۹۰	۶/۳۱	۳۹/۸۸	۱۲	۴۱
	آزمایش	کنترل	۳۷/۴۵	۴/۹۱	۲۴/۱۵	۲۷	۴۶
پایبندی مذهبی کل	پیش‌آزمون	کنترل	۱۱۲/۵۵	۱۷/۲۱	۲۹۶/۲۶	۷۷	۱۵۲
	آزمایش	کنترل	۱۱۴/۱۰	۱۶/۴۸	۲۷۱/۸۸	۸۶	۱۵۴
پایبندی مذهبی کل	پیش‌آزمون	کنترل	۱۰۱/۸۵	۱۷/۰۶	۲۹۱/۰۸	۶۷	۱۴۵
	آزمایش	کنترل	۱۳۱/۵۵	۱۴/۹۵	۲۲۳/۷۳	۱۰۶	۱۶۰

تغییر نمرات میانگین از پیش‌آزمون به پس‌آزمون در دو گروه کنترل و آزمایش در جدول ۳ ارائه شده است. به‌سادگی قابل تشخیص است که میانگین نمرات پایبندی مذهبی و پایبندی مذهبی کل، در پس‌آزمون گروه آزمایش، افزایش داشته است.

جدول ۳: میانگین نمرات پایبندی مذهبی آزمودنی‌های گروه‌های کنترل و آزمایش در پیش‌آزمون و پس‌آزمون

گروه	نوبت آزمون	دوسوگرایی	ناپایبندی مذهبی	پایبندی مذهبی	پایبندی مذهبی کل
گروه کنترل	پیش‌آزمون	۳۵/۲	۳۰/۲۵	۴۷/۱	۱۱۲/۵۵
	پس‌آزمون	۳۲/۶	۲۶/۹	۴۲/۳۵	۱۰۱/۸۵

گروه	نوبت آزمون	دوسوگرایی	ناپایبندی مذهبی	پایبندی مذهبی	پایبندی مذهبی کل
گروه آزمایش	پیش آزمون	۳۴/۶	۲۹/۵۵	۴۹/۹۵	۱۱۴/۱
	پس آزمون	۳۹/۹	۳۷/۴۵	۵۴/۲	۱۳۱/۵۵

برای انتخاب آزمون آماری مناسب ابتدا وضعیت داده‌ها بررسی شد. جدول ۴ نتایج اجرای آزمون آماری کالموگروف-اسمیرنوف برای مشخص شدن پارامتریک یا غیر پارامتریک بودن داده‌های آزمون پایبندی مذهبی را نشان می‌دهد. کمتر از ۰/۰۰۱ بودن سطح معناداری نشانگر آن است که بین میانگین نمرات افزوده پایبندی مذهبی و پایبندی مذهبی کل، در دو گروه آزمایش و کنترل، تفاوت معناداری وجود دارد و بنابراین، توزیع داده‌ها از منحنی نرمال تبعیت نمی‌کنند و برای مقایسه میانگین تفاوت نمرات پیش آزمون و پس آزمون دو گروه کنترل و آزمایش، باید از آزمونی غیر پارامتریک استفاده شود. با توجه به طرح پژوهشی شبه تجربی پیش آزمون - پس آزمون با گروه کنترل، در این پژوهش از آزمون U مان-ویتنی استفاده شده است.

جدول ۴: آزمون کالموگروف - اسمیرنوف

شاخص	میانگین تفاوت پایبندی مذهبی	میانگین تفاوت دوسوگرایی مذهبی	میانگین تفاوت ناپایبندی مذهبی	میانگین تفاوت نمره کل پایبندی مذهبی
مطلق	۰/۸۵	۰/۷۵	۰/۸۵	۱
بیشترین حد مثبت	۰/۸۵	۰/۷۵	۰/۸۵	۱
نهایی تفاوت منفی	۰	۰	۰	۰
نمرات Z	۲/۶۸	۲/۳۷	۲/۶۸	۳/۱۶
سطح معناداری	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱

همان‌گونه که جدول ۵ نشان می‌دهد، با اجرای آزمون U مان-ویتنی، بر روی داده‌های پژوهش، آشکار می‌شود که بین میانگین نمرات افزوده پایبندی مذهبی و پایبندی مذهبی کل، در سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ در دو گروه آزمایش و کنترل، تفاوت معنادار وجود دارد. این امر بیانگر اثربخشی متغیر مستقل «آموزش آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی» در متغیر وابسته «پایبندی مذهبی» گروه آزمایش است.

جدول ۵: آزمون U مان - ویتنی

عامل آزمون	گروه	تعداد	رتبه میانگین	جمع رتبه‌ها	سطح معناداری
پایبندی مذهبی	کنترل	۲۰	+۱۱/۷۳	+۲۳۴/۵۰	۰/۰۰۱
نمره کل پایبندی مذهبی	آزمایش	۲۰	+۲۹/۲۸	+۵۸۵/۵۰	۰/۰۰۱
	کنترل	۲۰	+۱۰/۵۰	+۲۱۰	۰/۰۰۱
	آزمایش	۲۰	+۳۰/۵۰	+۶۱۰	۰/۰۰۱

همچنین این جدول نشان می‌دهد رتبه میانگین پایبندی مذهبی در گروه آزمایش مساوی ۲۹/۲۸+ و در گروه کنترل مساوی ۱۱/۷۳+ است و رتبه میانگین پایبندی مذهبی کل در گروه آزمایش مساوی ۳۰/۵۰+ و در گروه کنترل مساوی ۱۰/۵۰+ است. برتری رتبه میانگین این دو عامل در گروه آزمایش نسبت به گروه کنترل گویای میزان اثربخشی قابل توجه مداخله شناختی آموزش آخرت‌باوری در پایبندی مذهبی گروه آزمایش است.

بحث و نتیجه‌گیری

در پاسخ به پرسش پژوهش حاضر که «آیا آموزش آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی، پایبندی مذهبی نوجوانان را افزایش می‌دهد؟»، باید گفت در جامعه مورد مطالعه این پژوهش، با توجه به نتایج نشان داده شده در جدول ۵، پاسخ مثبت است؛ و بنابراین، فرضیه پژوهش حاضر از بوجه آزمون آماری با پاسخ مثبت بیرون آمده است. این بدان معناست که با اثربخشی مداخله شناختی آموزش آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی و با بالا رفتن باور به آخرت در نوجوانان، میزان پایبندی مذهبی در آنان افزایش قابل ملاحظه‌ای یافته و همچنین ناپایبندی و دوسوگرایی مذهبی آن‌ها کاهش قابل ملاحظه‌ای یافته است.

این یافته، از سویی با نتایج تحقیقات تجربی همچون مطالعه جمالی (۱۳۸۱) که نشان داد بین نگرش مذهبی و احساس معنا بخش بودن زندگی رابطه معنادار وجود دارد و اسپیلکا^۱ و همکاران (۱۹۷۷) که رابطه دین‌داری درونی با مرتبط دانستن مرگ با پاداش اخروی و دوری از نگرش‌های منفی نسبت به مرگ را مشاهده کردند، همسو است و از سوی دیگر، به وسیله دیدگاه‌های نظری مربوط به رابطه پایبندی مذهبی با آخرت‌باوری قابل تبیین است: آخرت‌باوری ضامن اجرای تمام

1. Spilka, B

قوانین الهی، عمل به تکالیف دینی و احقاق حقوق است (قائمی، ۱۳۸۸). آخرت‌باوری پشتوانه نیرومندی برای احساس مسئولیت و پذیرفتن محدودیت‌های رفتاری و خودداری از ظلم و تجاوز است و با انکار آن، راه برای هوسرانی‌ها و خودکامگی‌ها باز می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۷۴).

وجود رابطه بین آخرت‌باوری و پایبندی مذهبی، در بسیاری از آیات قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام به چشم می‌خورد و یافته‌های پژوهش حاضر نیز با آن‌ها همسو است. از آن جمله آیه ۱۱۰ سوره کهف است که بیان می‌دارد نه تنها باور داشتن به آخرت که حتی داشتن امید و گمان به رخ دادن آن نیز باعث گرایش به عمل صالح و پایبندی به آن می‌شود و آیه ۱۸ سوره حشر که می‌فرماید: هر کس باید بنگرد که برای فردایش چه چیز از پیش فرستاده است و روایت نبی اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم که آن حضرت فرمود: آخرت، میدان عمل است. کسی که در دنیا کار کرده، در آخرت خوشحال و بهره‌مند است و آن کس که فرصت عمل را از دست داده غمگین و پشیمان است (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۴).

آیات و روایات به توصیف اهمیت دوره نوجوانی می‌پردازند و به‌ویژه به رشد و تبلور یافتگی عقل و جهل و تعارض‌های آن‌ها با یکدیگر در وجود نوجوان در این دوره تا سن سرنوشت‌ساز ۱۸ سالگی اشاره می‌کنند. امام صادق علیه‌السلام درباره این سخن خداوند درباره حضرت موسی علیه‌السلام که فرمود «هنگامی که او به رشد و کمال خویش رسید به او حکمت و دانش عطا کردیم»^۱، «استوی» را سن ۱۸ سالگی دانستند (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۶۱). همچنین امام علی علیه‌السلام نیز در این درباره فرمودند: عقل و نادانی تا ۱۸ سالگی در وجود نوجوان در حال نبرد و تعارض‌اند. وقتی او به این سن رسید هر کدام قوی‌تر باشند بر او مسلط خواهند شد (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۵۵).

دوره نوجوانی مرحله تفکر انتزاعی و گسترده شدن توانایی‌های فکری و جهت‌دار شدن کنجکاوی‌های اوست. نوجوان به سنجش، ارزشیابی و قضاوت درباره اشخاص، اشیاء و پدیده‌ها می‌پردازد و با شک و تردید پیدا کردن در باورهای خود به دوباره‌سازی آن‌ها می‌پردازد. دوره نوجوانی مرحله تصور و ادراک قوانین اخلاقی و تکالیف و سوق یافتن ذهن نوجوان به سوی عالی‌ترین ارزش‌های معنوی و فرهنگی و مرحله بیدار شدن و شدت یافتن گرایش‌های اخلاقی و مذهبی است (صافی، ۱۳۷۰، ص ۹۱). دوره نوجوانی از یک‌سو مرحله پیدایش تفکر انتزاعی و هویت‌یابی است و از سوی دیگر مرحله گرایش به مذهب و شکل‌گیری باورهای دینی است. شکل‌گیری باورهای دینی شامل سه دوره است: ۱. دوره بیداری دینی و گرایش‌های شدید مذهبی،

۱. وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَىٰ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (قصص، ۱۴).

۲. دوره شک و تردید دینی، ۳. دوره بازسازی دینی. در چنین وضعیتی، نوجوان می‌خواهد زیربنای دین خود را با استدلال بسازد و نیاز زیادی به کمک والدین و مربیان دارد (شعاری نژاد، ۱۳۷۳، ص ۱۲۰). با بررسی باورهای مذهبی نوجوانان درمی‌یابیم که معمولاً این باورها در سنین ۱۲ تا ۱۸ سالگی، شکل انتزاعی به خود می‌گیرد. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که در تغییر ارزش‌های مذهبی، عوامل فرهنگی و نیز عوامل سنتی تأثیرگذار است. تحقیقات گالوپ (۱۹۹۴) نشان می‌دهد که افزایش تفکر انتزاعی در نوجوانان موجب گسترش درک آن‌ها از مذهب می‌شود. همچنین نوجوانان نسبت به موضوعات معنوی علاقه شدیدی نشان می‌دهند. در هیچ دوره‌ای به اندازه دوره نوجوانی، ارزش‌ها و استانداردهای اخلاقی برای انسان مطرح نمی‌شود. توانایی‌های شناختی فزاینده نوجوانان بیشتر آن‌ها را متوجه مسائل و ارزش‌های اخلاقی می‌کند و آن‌ها راه‌های پیچیده‌تری برای کنار آمدن با این مسائل پیدا می‌کنند. با گسترش افق دید نوجوان، او درباره باورهایی که به‌طور طبیعی از پدر و مادر خود جذب کرده است، به تفکر و نقادی می‌پردازد. او که در دوران کودکی این‌گونه مسائل را فقط با اعتماد به والدین خود می‌پذیرفت اکنون تصورات دیگری از خدا، خیر، شر، روح و آخرت پیدا کرده و عمیقاً آن‌ها را مورد سؤال و بررسی قرار می‌دهد. نوجوان خواستار راهنمایی‌های فکری است تا به کمک اصول و باورهای صحیح، راه خود را بیابد. نمی‌توان از نوجوان توقع داشت که به‌طور خودآگاه و هوشمندانه برای خود فلسفه زندگی داشته باشد و حتماً از تجربیات و آموخته‌های اولیه محیطی و خانوادگی خود تبعیت کند (لطف‌آبادی، ۱۳۷۸، ص ۲۰۵).

ویژگی رشد تفکر انتزاعی، باعث شده است معصومین علیهم‌السلام نوجوانان را به پرسشگری و مباحثه علمی و اعتقادی دعوت کنند. امام علی علیه‌السلام فرمودند: جوانان را به مباحثه و جدال (علمی) و میانسالان را به اندیشیدن و پیران را به سکوت دعوت کنید (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۵۷). همچنین معصومین علیهم‌السلام آمادگی‌های شناختی و هیجانی نوجوانان را به زمین حاصل خیز آماده کشت تشبیه کرده‌اند (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۵۹) و انگیزش و حرکت انسان در دوره نوجوانی برای اقدام به هر خوبی را پرشتاب‌تر از سایر دوره‌های زندگی توصیف کرده‌اند (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۱۹). به همین خاطر آن‌ها والدین و مربیان را به تعلیم و تعمیق باورهای دینی در دوره نوجوانی دعوت کرده‌اند. امام علی علیه‌السلام وظیفه خود در برابر فرزندشان را آموزش قرآن و تفسیر آن و شریعت اسلام و احکام آن برشمرده‌اند (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۵۹) و امام صادق علیه‌السلام نیز فرمودند قبل از آنکه گروه‌های انحرافی به

سراغ نوجوانان شما بروند، شما به آموزش حدیث (معارف دینی) به آن‌ها اقدام کنید (ری‌شهری، ۱۳۸۵، ص ۸۳).

ویژگی‌های مثبت شناختی، هیجانی و رفتاری دوره نوجوانی یادشده، باعث اثرپذیری خاص آن‌ها از محورهای بسته آموزشی آخرت‌باوری می‌شود. یافته‌های پژوهش حاضر نشان دادند که آموزش بسته آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی به نوجوانان سوم دبیرستانی که غالب آن‌ها ۱۸ ساله بودند بر پایبندی مذهبی آن‌ها اثربخشی معناداری داشته است. یکی از محورهای بسته آموزشی آخرت‌باوری به صورت بحث گروهی یادآوری مرگ و آخرت بود. مکانیسم اثربخشی آن بر پایبندی مذهبی نوجوانان به این صورت بود که یادآوری مرگ و آخرت و بحث گروهی درباره آن‌ها باعث ایجاد تنبه و بیداری و غفلت زدایی از دل‌های آماده نوجوانان می‌شد. همچنین ذهن آگاهی آن‌ها به این نکته که ارتکاب گناهان باعث عاقبت به شری و سخت جان دادن انسان‌ها می‌شود و اعمال ناصالح آن‌ها هم‌نشینان همیشگی بدی برای آن‌ها خواهد بود و عذاب‌ها و سرافکندگی بسیاری را برای آن‌ها رقم خواهد زد، هیجان ترس مثبت را در آن‌ها ایجاد می‌کرد. در نتیجه آن‌ها پیش‌بینی می‌کردند که اگر آنان نیز مرتکب محرمات الهی و گناهان شوند، بی‌گمان دچار عاقبت به شری و سخت جان دادن و همان سرنوشت شوم خواهند شد. این پیش‌بینی و آینده‌نگری باعث می‌شد که آن‌ها انگیزه بالا و شوق مؤکدی برای تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی برای کسب و حفظ پایبندی مذهبی در بُعد ترک محرمات داشته باشند و بنای خود را در مواجهه با محرمات و لذات حرام، بر خودمهارگری و ترک موقعیت‌های ارتکاب بگذارند. به همین خاطر است که معصومین علیهم‌السلام سفارش‌های زیادی به یادآوری مرگ و آخرت داشته‌اند و امام علی علیه‌السلام فرمودند: هر کس بسیار یاد آخرت کند، کمتر مرتکب گناه می‌شود (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶).

همچنین توجه مؤثر پیدا کردن نوجوانان در خلال بحث گروهی به این امر که افراد دارای پایبندی مذهبی در بُعد انجام واجبات دینی، آغازین مرحله ورود به عالم آخرت را با چه آسانی و شیرینی شروع می‌کنند و اعمال صالح آن‌ها چه هم‌نشینان همیشگی خوبی برای آن‌ها خواهند بود و چه آینده شیرین و جذاب‌تری را برای آن‌ها رغم خواهد زد، هیجان امید را در روان آن‌ها ایجاد می‌کرد. در نتیجه پیش‌بینی می‌کردند اگر آن‌ها نیز واجبات الهی را انجام دهند همان نتایج مطلوب را در پی خواهد داشت. لذا این امر انگیزه آنان را در تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی برای پایبندی

مذهبی در انجام بانشاط واجبات دینی، بالا می‌برد. طبق این مکانیسم به هر میزان که مرگ و آخرت بیشتر یادآوری شود، آخرت‌باوری تقویت یافته و به تدریج به یقین نزدیک‌تر می‌شود و به‌ویژه در هنگام انجام واجبات یا در هنگام قرار گرفتن در سراسیمگی لغزش‌ها و ارتکاب گناهان، اثربخشی بیشتری بر میزان پایبندی مذهبی نوجوان خواهد داشت.

درباره آموزش به‌صورت بحث گروهی، سایر محورهای بسته آموزشی آخرت‌باوری شامل حیات برزخی در بهشت و جهنم موقتی، برپایی قیامت و خلود در بهشت و جهنم اصلی نیز همان مکانیسم اثربخشی متغیر مستقل بر متغیر وابسته پایبندی مذهبی وجود داشت. به بیان دیگر، همان‌گونه که والدین و مربیان، نوجوانان را تشویق می‌کنند و به آن‌ها وعده دریافت جایزه و پاداش در آینده نزدیک در صورت انجام رفتارهای مثبت می‌دهند و نوجوانان نیز با پیش‌بینی دست‌یابی به آن جوایز امیدوار می‌شوند و با انگیزه به برنامه‌ریزی می‌پردازند و احتمال تلاش برای انجام آن رفتارهای مثبت در مورد آن‌ها افزایش می‌یابد و همچنین طبق همین مکانیسم، تهدید به تنبیه در صورت ارتکاب رفتاری ناپسند، باعث افزایش احتمال خودمهارگری و کاهش نرخ انجام آن رفتار ناپسند می‌شود و بسته به میزان شدت تنبیه، میزان احتمال خودمهارگری نیز افزایش می‌یابد؛ در مقیاسی بی‌نهایت عظیم‌تر، وعده پاداش و عذاب در آخرت نیز اثربخشی بیشتری در پایبندی نوجوان خواهد داشت، به‌ویژه این‌که پاداش‌دهنده و عذاب‌کننده خداست و پاداش، بهشت جاودان و مجازات، دوزخ ابدی است. آخرت‌باوری به نوجوان می‌آموزد که همه رفتارهای او حتی جزئی‌ترین و پنهان‌ترین آن‌ها محفوظ مانده، ثبت شده و در دادگاه عدل الهی حسابرسی شده و جزا داده خواهد شد که این امر اثربخشی در افزایش پایبندی مذهبی و کاهش ناپایبندی و دوسوگرایی مذهبی نوجوان خواهد داشت.

جامعه آماری بررسی شده در پژوهش حاضر، محدود به دانش‌آموزان پسر مقطع سوم متوسطه عمومی است، بنابراین، در تعمیم نتایج به‌دست‌آمده به سایر گروه‌ها و مقاطع سنی باید احتیاط لازم صورت پذیرد. علاوه بر این، استفاده از ابزار واحد برای سنجش متغیرهای متعدد پژوهش که به‌صورت پرسشنامه بوده است، محدودیت دیگر این پژوهش به شمار می‌آید. از آنجاکه پیرامون ابعاد گسترده و آثار عمیق روان‌شناختی آخرت‌باوری و حیات پس از مرگ به‌ویژه از منظر اسلام، پژوهش‌های اندکی صورت پذیرفته، پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های بیشتری در زمینه نظریه‌پردازی و مباحث کاربردی روان‌شناختی درباره آخرت صورت گیرد. همچنین پیشنهاد می‌شود به‌منظور تبیین

دقیق‌تر پژوهش، نمونه‌گیری در سطحی وسیع‌تر صورت گرفته و در سایر جوامع آماری نیز به اجرا درآید. علاوه بر این، پیشنهاد می‌شود برای مشخص شدن روابط علی و معلولی، روش‌های پژوهشی دیگری نیز به کار گرفته شود و برای سنجش دقیق‌تر پابندی مذهبی و اثربخشی آموزش آخرت‌باوری از ابزارهای تکمیلی دیگری نظیر فرم گزارش‌دهی والدین، دوستان، مدیران و معلمان از وضعیت مذهبی نوجوانان نیز در کنار آزمون پابندی مذهبی استفاده شود.

با وجود محدودیت‌های پیش‌گفته، از آنجاکه بررسی اثربخشی بسته آموزش آخرت‌باوری به صورت بحث‌گروهی بر افزایش سطح پابندی مذهبی نوجوانان، به تأیید تجربی رسید، بسته آموزشی محقق ساخته می‌تواند به عنوان بسته آموزشی قابل ارجاع و استفاده در تدوین کتاب‌های درسی دینی یا آموزش‌های تربیتی در مقطع دبیرستان ارائه شود.

فهرست منابع

قرآن کریم

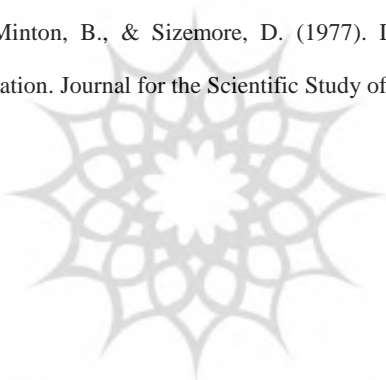
- برزمینی، حمید (۱۳۸۲)، بررسی اعتقاد به معاد و نقش تربیتی آن از دیدگاه امیرالمؤمنین علی علیه السلام، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، راهنما دکتر محمدحسن آموزگار، دانشکده علوم اجتماعی و روانشناسی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکزی.
- بهرامی، فاضل و عباس رمضانی (۱۳۸۴) نقش باورهای مذهبی درونی و بیرونی در سلامت روان و میزان افسردگی سالمندان، توان‌بخشی، ۱(۴)، ۲۵ - ۴۰.
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۳) نهج الفصاحه، مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم، چاپ چهارم، تهران: انتشارات دنیای دانش.
- تان و دانگ (۲۰۰۱) دخالت معنویت در بهبودی و تمامیت، ترجمه شیری، مجله نقد و نظر، ش ۳۳ و ۳۴، ص ۳۸۷ - ۳۹۳.
- تممی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶) تصنیف غررالحکم و دررالکلم، قم: مرکز چاپ و نشر دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
- جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۸۸) ساخت و اعتبار یابی آزمون پابندی مذهبی بر اساس گزاره‌های قرآن و نهج‌البلاغه، فصلنامه مطالعات اسلام و روان‌شناسی، شماره ۵.
- جمالی، حسن (۱۳۸۱) بررسی رابطه بین نگرش مذهبی، احساس معنا بخش بودن زندگی و سلامت روان در دانشجویان دانشگاه تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهراء علیها السلام.

- جوادی، محسن (۱۳۷۶) نظریه ایمان در عرصه کلام و قرآن، قم: نشر معارف، چاپ اول.
- حسین‌خانی، هادی (۱۳۸۶)، یادگیری به شکل بحث گروهی و شیوه کاربرد آن در حوزه‌های علمیه و آموزش عالی، نقد و نظر، ش ۳۳، ص ۲۲۵-۲۴۶.
- خدایاری فرد، محمد (۱۳۸۷) پایبندی مذهبی، خودکنترلی و گرایش به مصرف مواد مخدر در دانشجویان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۱۰(۳۴)، ص ۱۱۵ - ۱۲۹.
- دلاور، علی (۱۳۹۰) احتمالات و آمار کاربردی در روانشناسی و علوم تربیتی، چاپ هشتم، ص ۲۸۴.
- رئیس‌پور، حفیظ‌اله و کجباف، محمدباقر (۱۳۸۷)، رابطه بین نگرش مذهبی و سلامت روانی در بین دانش‌آموزان دبیرستان‌های دخترانه اصفهان، مطالعات اسلام و روان‌شناسی، ۲(۱۰)، ص ۳۱ - ۴۳.
- زاهدی، محمدجواد (۱۳۸۱) نقش دین‌داری در ممانعت از بزهکاری نوجوانان شهر تهران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، ۶(۲۲)، ص ۲۳۳ - ۲۵۶.
- سبحانی، جعفر (۱۳۷۰) معادشناسی در پرتو کتاب، سنت و عقل، ترجمه علی شیروانی، قم: انتشارات الزهراء علیها السلام، چاپ چهارم.
- شعاری نژاد، علی‌اکبر (۱۳۷۳)، روان‌شناسی رشد، تهران: انتشارات اطلاعات.
- صافی، احمد (۱۳۸۰)، آموزش و پرورش ابتدائی، راهنمایی و متوسطه، تهران: انتشارات سمت.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹)، خانواده، دانشگاه و جامعه‌پذیری مذهبی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۰)، شیعه در اسلام، قم: انتشارات جامعه مدرسین، چاپ پنجم.
- غباری بناب، باقر (۱۳۷۴)، باورهای مذهبی و اثرات آن در بهداشت روان، اندیشه و رفتار؛ شماره ۴۸، ص ۶۷ و شماره ۴، ص ۴۷.
- قائمی، اصغر (۱۳۸۸) اصول اعتقادات، قم: انتشارات ادباء، چاپ چهارم.
- قریشی راد، فخرالسادات (۱۳۸۲) نقش مذهب و رویارویی مذهبی در بهداشت روانی، در: اسلام و بهداشت روان ۱ (مجموعه مقالات اولین همایش بین‌المللی نقش دین در بهداشت روان)، قم: نشر معارف، ص ۲۴۹ - ۲۵۸.
- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۷۵)، سنجش و اندازه‌گیری در علوم تربیتی و روانشناسی، تهران: سمت، چاپ دوم.
- محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴) دنیا و آخرت از نگاه قرآن و حدیث، قم: دارالحدیث.

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۵) حکمت نامه جوان، قم: دارالحدیث.
مصاحب، محمدرضا (۱۳۸۰) مقایسه دین داری در بین دانشجویان ترم اول و آخر دانشگاه، مجموعه
چکیده مقالات همایش نقش دین در بهداشت روان، تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۴) آموزش عقاید، جلدهای دوم و سوم، تهران، انتشارات سازمان
تبلیغات اسلامی، چاپ سیزدهم.
مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۷۶) معارف قرآن، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام
خمینی رحمته الله علیه.

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷) معاد، تهران: انتشارات صدرا، چاپ پنجم.
هومن، حیدرعلی (۱۳۷۸)، استنباط آماری در پژوهش رفتاری، تهران، نشر پارسا، چاپ ششم.
Spilka, B., Stout, L., Minton, B., & Sizemore, D. (1977). Death and personal faith: A
psychometric investigation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 16, 169–178.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی